

Research Paper

The Relationship between the form and geometry of the brick decorations of the interior courtyard walls of Tabriz Houses in the second half of the Qajar era and owners' subsistence situation

Azita Belali Oskui ^{1*}, Afsaneh Farajian-Esfanjani ², Yahya Jamali ³

1. Professor of Architecture, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran (Corresponding author).

2. M.A. student of Islamic Architecture, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

3. PhD Student of architecture, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Received: May 30, 2023

Accepted: August 16, 2023

Available online: September 23, 2023

Keywords: Architectural decorations, brickwork, Qajar houses, subsistence levels, Tabriz.

Abstract

In each historical era, economic conditions influence architectural systems and urban development processes, and decorations as parts of architecture are not exception. This study used a historical-interpretive method to investigate the effects of owners' subsistence situation on the brick decorations of the interior courtyard walls of Tabriz houses in the second half of the Qajar rule. To meet this goal, a question was raised: "What is the relationship between the form and geometry of brickwork decorations and the livelihood and economic situation of people?" The present study used archive sources and field interviews to identify Tabriz's Qajar houses and to gain some information about the original owners of these houses, while dividing them into two ordinary and well-to-do groups; meanwhile, through field observations, the study also aimed to investigate the brick decorations of interior courtyards' facades from two execution form and general geometry perspectives. Also, the study investigated the relationship between these decorations and the owners' subsistence status. According to the findings, in terms of execution form, repetitive patterns fall under patterns shared by both groups. Extended patterns mainly belong to the well-to-do houses, and single and multi-pattern forms are again applied in the same houses. In terms of geometric forms, several certain patterns are shared by both groups, with some patterns particularly belonging to a specific class. In the end, it was concluded that there were distinctions between the decorative patterns of both groups of owners, with none of the samples ever adopting unusual patterns to separate various groups of society and cause class gaps among them.

Belali-oskui, A.; Farajian-Esfanjani, A. & Jamalil, Y. (2023): The Relationship between the form and geometry of brick decorations of the interior courtyard walls in the Houses of the second half of the Qajar era in Tabriz and owners' subsistence situation. *Sociology of Culture and Art*, 5 (3): 34-61.

Corresponding author: Azita Belali oskui.

Address: Tabriz, Faculty of Architecture and Urban Development, Tabriz Islamic Art University

Tell: 041-35539201

Email: a.oskoyi@tabriziau.ac.ir

The Relationship between the form and geometry of brick decorations of the interior courtyard walls in the Houses of the second half of the Qajar era in Tabriz and owners' subsistence situation.

Extended Abstract

1- Introduction:

Architecture is always associated with beauty, and one of the ways to create beauty in Iranian architecture is to apply decorations. Buildings in each period of history have been decorated with unique features based on styles common in that period. Following Iran's ties with the West, the Qajar era architecture had been influenced by Iranian traditional and original architecture, especially the Safavid era architecture, and also Western and Russian architecture. As the core element of construction material in the old texture of Tabriz City, bricks not only served as the fillers and separators of piers but also as decorative elements, which in combination with specific rhythms and geometry, helped create new patterns along with other decorative architectural-dependent elements, such as plaster, thatch, wood and color glass. Factors such as aesthetics, the display of power, etc. led building constructors to create buildings in line with their character and the financial positions they enjoyed. Economy and architecture are directly related, as economic boom in architecture helps allocate budget to beautify cities and architectural buildings, which may result in economic growth and increasing tourism. Accordingly, economy and architecture are mutually interrelated. From another perspective, the well-to-do and merchant class as providers of pure and new patterns play a major economic role in architecture and decorations. This study investigates the brick decorations on the facades of the interior courtyards of Qajar era houses in the city of Tabriz to answer the question: "What is the relationship between the form and geometry of brickwork and the economic situation of people?" The present study aimed to understand the patterns and symbols of wealth and poverty in the form of brickwork decorations on the walls of Tabriz's house interior courtyards in the second half of the Qajar's rule. To meet this goal, brickwork patterns were examined in 32 Qajar houses, 18 of which pertain to well-to-do people and 15 to ordinary people.

2- Methods:

The present study was applied and fell under qualitative research; the methodology was interpretive-historical, and data were collected by field surveys and library methods. Meanwhile, the information of each building and their owners were

obtained from documentary and library sources as well as field interviews, while the brickwork decoration forms of each house were determined by direct observations. To this end, field surveys and direct observations were used to investigate brick decorations in the statistical population; then, the patterns used on the walls were distinguished based on the owners' subsistence levels. Having been distinguished, the patterns were examined in two executive and geometric forms and the relationship between these two aspects and the owners' subsistence levels was analyzed.

3- Results:

In sum, a review of all patterns (63 patterns), led to the following results:

- The patterns of the statistical population were divided into 1) patterns shared by the two groups of people; 2) specific patterns in each building, and 3) specific patterns in each group
- The number of repetitive patterns in ordinary houses was higher than those in well-to-do houses.
- The extended rhombus pattern was only found in the well-to-do houses (except for the Blourchian House).
- The single patterns used in the case studies only belong to affluent houses, except for Sehhati and Naghshineh Houses, which belonged to ordinary people. This is justifiable since the Sehhati House dates back to the late Qajar and early Pahlavi era, with a major part of its brickwork decorations attributed to the Pahlavi era.
- Single- and multi-patterns enjoy some unique intricacies, which indicate the sumptuousness and lavishness of these patterns.
- Some of the patterns shared by the two groups of people fell under patterns that were repetitive and had no connection with the peoples' economic levels.
- Exclusive patterns; These specific patterns belonged to the two groups and were numerous and diverse in the ordinary houses compared to the well-to-do houses.

The Relationship between the form and geometry of brick decorations of the interior courtyard walls in the Houses of the second half of the Qajar era in Tabriz and owners' subsistence situation.

4- Conclusion:

In sum, each group of people used some specific patterns based on their economic conditions, tastes and aesthetic needs. The distinctions between the decorative patterns of the two groups never led to a radical use of unusual styles, which would separate various groups of society and cause some class gaps among them.

5- Funding

In sum, each group of people used some specific patterns based on their economic conditions, tastes and aesthetic needs. The distinctions between the decorative patterns of the two groups never led to a radical use of unusual styles, which would separate various groups of society and cause some class gaps among them.

6- Authors' contributions

This study was co-authored by Azita Belali-Oskui, Professor of Tabriz Islamic Art University, Afsaneh Farajian-Esfanjani, M.A. student of Tabriz Islamic Art University, and Yahya Jamali, Ph.D. student of Art University of Isfahan.

7- Conflict of interests

According to the authors, there was no conflict of interest.

نسبت فرم و هندسه تزئینات آجری جداره‌های حیاط اندرونی خانه‌های نیمه دوم حکومت قاجار در تبریز با وضعیت معیشتی مالکین

آزیتا بلالی اسکویی^{۱*}، افسانه فرجیان اسفنجانی^۲، یحیی جمالی^۳

۱. استاد، گروه معماری، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه معماری، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز، ایران.

۳. دانشجوی دکتری، گروه معماری، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

چکیده

شرایط اقتصادی در هر دوره تاریخی، یکی از عوامل تاثیرگذار بر نظام معماری و شهرسازی بوده و تزئینات به عنوان جزئی از معماری، از این قاعده مستثنی نیستند. هدف این پژوهش که با روش تفسیری تاریخی به انجام رسیده، بررسی تاثیر وضعیت معیشتی مالکین بر تزئینات آجری موجود در جداره‌های حیاط اندرونی خانه‌های قاجاری تبریز در نیمه دوم این حکومت است. برای دستیابی به این هدف تلاش شد به سوالی با این مضمون پاسخ داده شود: که چه نسبتی بین فرم و هندسه تزئینات آجری با سطح اقتصادی زندگی مردم برقرار است؟ تحقیق حاضر ابتدا با استفاده از منابع آرشیوی و مصاحبه‌های میدانی، ضمن شناسایی خانه‌های قاجاری تبریز، و کسب اطلاع از مالکین ابتدایی آن‌ها و تقسیم خانه‌ها به دو طیف مربوط به قشر مرفه و عادی، از طریق مشاهدات میدانی به بررسی تزئینات آجری نمای حیاط‌های اندرونی آن‌ها از دو منظر فرم اجرا و هندسه کلی پرداخته و سپس نسبت بین این تزئینات با سطح معیشتی مالکان بررسی شد. طبق یافته‌های پژوهش از منظر فرم اجرا؛ الگوهای تکرار شونده جزو الگوهای مشترک بین هر دو قشر بوده است. الگوهای گسترش یافته غالباً مختص قشر مرفه جامعه آماری بوده و الگوهای واحد و الگوهای چندتایی نیز غالباً در خانه‌های قشر مرفه به کار رفته است. از بعد فرم هندسی؛ نیز چند الگوی هندسی مشخص، مابین هر دو قشر مشترک بوده و برخی الگوها هم مشخصاً به یک قشر خاص تعلق داشته است. در نهایت این نتیجه کلی حاصل شد که تمایزاتی بین الگوهای تزئیناتی هر دو قشر وجود دارد، که در هیچ یک از نمونه‌ها به سمت خلق الگوهای غیرمعمول و استفاده افراطی از آن‌ها گام برداشته و به نحوی نیست که اقشار مختلف جامعه را از هم جدا کند و نمایانگر شکاف طبقاتی میان آنها باشد.

تاریخ دریافت: ۹ خرداد ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۲۵ مرداد ۱۴۰۲

انتشار آنلاین: ۱ مهر ۱۴۰۲

واژه‌های کلیدی: تزئینات معماری،

آجری، خانه‌های قاجاری، سطح

معیشت، تبریز

استاد: بلالی اسکویی، آزیتا؛ فرجیان اسفنجانی، افسانه و جمالی، یحیی. (۱۴۰۲). نسبت فرم و هندسه تزئینات آجری جداره‌های حیاط اندرونی خانه‌های نیمه دوم حکومت قاجار در تبریز با وضعیت معیشتی مالکین، جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳): ۳۴-۶۱.

* نویسنده مسئول: آزیتا بلالی اسکویی

نشانی: تبریز، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

تلفن: ۰۴۱-۳۵۵۳۹۲۰۱

پست الکترونیکی: a.oskoyi@tabriziau.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

در طول تاریخ، معماری همواره یکی از عالی‌ترین بسترهای نمود هنر ایرانی بوده است. معماری، پیوسته با زیبایی همراه بوده و یکی از روش‌های خلق زیبایی در معماری ایران، استفاده از تزئینات است (انصاری، ۱۳۸۱: ۵۹). تزئین و به دنبال آن زیبا ساختن بنا در هر دوره از تاریخ به تبعیت از سبک رایج آن دوره ویژگی‌های منحصربه‌فردی داشته‌است، معماری در دوره قاجاریه نیز به دنبال افزایش مراودات ایران با غرب، متأثر از معماری سنتی و اصیل ایرانی به‌خصوص در دوره صفویه و همچنین تأثیر گرفته از معماری کشورهای غربی و روسیه بود (بلالی اسکویی و حجازی، ۱۳۹۸: ۵۲). آجر به‌عنوان عنصر اصلی مصالح ساختمانی در بافت قدیمی شهر تبریز، نه تنها به عنوان پرکننده‌ی جرزها و جداکننده‌ی آن‌ها از یکدیگر کاربرد داشته؛ بلکه به‌عنوان عنصر تزئینی نیز به‌کار رفته که با ریتم و هندسه خاصی با یکدیگر ترکیب می‌شوند تا الگوی جدیدی به‌وجود آورند و به مثابه عنصری تزئینی در کنار سایر عناصر تزئینی وابسته به معماری مانند گچ و کاهگل و چوب و شیشه‌های رنگی استفاده شده‌است.

طبع زیباپسند و یا نمایش قدرت و دیگر عوامل، باعث گردید تا بنایان بنا با توجه به جایگاه و وضعیت مالی که از آن برخوردار بوده‌اند، هر یک بنایی در راستای شخصیت و مقام خود به‌وجود آورند. البته در اسناد سیاستی ایران؛ بر پرهیز از تجمل‌گرایی و مصرف زدگی و اسراف، ترویج فرهنگ صحیح و اسلامی مصرف به‌عنوان مولفه‌های اساسی سبک زندگی ایرانی اسلامی توجه و تأکید شده است (احمدی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۸۸). اقتصاد و معماری، به صورت مستقیم باهم در ارتباط‌اند؛ با رونق اقتصاد در معماری، هزینه‌های بیشماری صرف زیباسازی شهر و بناهای معماری می‌شود، تا موجبات رشد اقتصادی با افزایش گردشگری فراهم گردد. بر این اساس می‌توان گفت که چطور معماری بر اقتصاد و اقتصاد بر معماری تأثیرگذار است. در این بین طبقه مرفه و بازرگانان به‌عنوان اشاعه‌دهنده و پخش‌کننده الگوهای ناب و جدید نقش مهم اقتصادی در معماری و تزئینات را ایفا می‌کنند. طبقه به جایگاه عینی اشاره دارد که افراد در سلسله مراتب توزیع، منابع مادی کسب کرده و بیانگر نوعی دسترسی نابرابر به منابع است (یوسفی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۳۳). این پژوهش از طریق بررسی تزئینات آجری نمای حیاط‌های اندرونی به دنبال پاسخگویی به این پرسش است؛ چه نسبتی بین فرم و هندسه تزئینات آجرکاری با سطح اقتصادی زندگی مردم برقرار است؟ هدف پژوهش حاضر نیز شناخت الگوها و نمادهای ثروت و فقر در قالب تزئینات آجرکاری در جداره‌های حیاط اندرونی خانه‌های قاجار تبریز در نیمه دوم این حکومت است.

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱- پیشینه تجربی

از جمله پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه آجرکاری و تزئینات آجری، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: زمرشیدی و حبیب‌آباد (۱۳۹۷) در راستای بررسی آجر و هنر آجرکاری از دوران باستان تا امروز بیان نمودند که نقوش و گلچین‌های بسیار شگرف و شیوه‌های اجرایی آجرکاری، تنوع و روش‌های ارزشمندی از گذشتگان به‌جای مانده که می‌تواند برای نماسازی ساختمان‌های امروزی مورد استفاده قرارگیرد. زرگرزاده دزفولی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ی خوون چینی، تکامل و تناسب ابعاد آجر در نماسازی‌های آثار معماری دزفول، به گونه‌شناسی نقش‌های آجری بر اساس تعداد اجزای تکرار شده آن پرداختند و به این نتیجه رسیدند که پرکارترین تزئین آجری به لحاظ تعداد اجزای تشکیل‌دهنده از نتایج آفرینش همه نقوش بر زمینه شطرنجی و مربع قناس با زاویه چرخش ۴۵ درجه می‌باشند. کیانی (۱۳۹۲) در مقاله‌ی جایگاه هنر آجرکاری تزئینی در معماری دوره پهلوی اول بیان نمودند که آنچه در هنر آجرکاری گذشته به وجود آمده، به‌گونه‌ای هنر آجرکاری مسطح و دوبعدی بوده است و به ندرت از شکل برجسته‌کاری در آجرکاری تزئینی استفاده شده‌است اما از دوره پهلوی اول، نقوش و فرم‌های برجسته در تزئینات آجری استفاده شده است. کیانی (۱۳۷۶) در بخشی از کتاب تزئینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی، پیشینه و خاستگاه هنر آجرکاری را بررسی کرده و خشت و آجر را به‌عنوان عنصری واحد در معماری ایران معرفی می‌کند؛ در بیانی دیگر آجر را همانند نت در یک ساختمان موسیقی سمفونیک یا همانند کلمه در شعر بیان می‌دارد. ماهر النقش (۱۳۸۱) در کتاب میراث آجرکاری ایران؛ از انواع آجرهای تزئینی متأخر و برخی نقوش هندسی آجرکاری در دوران‌های

مختلف و بناهای سلجوقی طرح برداری کرده‌است. در مورد تأثیر اقتصاد بر معماری خانه و تزئینات پژوهش‌هایی از این قبیل صورت پذیرفته است:

میسمی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ی بازخوانی شاخصه‌های منزلت اجتماعی مالکان در خانه‌های قاجاری (نمونه موردی: اصفهان - محله حکیم) بیان کردند که متناسب با منزلت اجتماعی؛ خانه‌های دارای مکننت بالا عموماً در کنار مساجد بزرگ، حمام‌ها و بازارها ساخته می‌شد، و یا با توجه به مکننت صاحب‌خانه، ساختارهایی برای آسایش ساکنین متناسب با زندگی اجتماعی بیرون از خانه فراهم می‌شد. زمانی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای تحت عنوان اقتصاد و معماری: تأثیر اوضاع اقتصادی ایران دوره قاجار بر الگوهای معماری و شهرسازی؛ تحولات اقتصادی و وضعیت اقتصادی ایران در دوره قاجار را بررسی کردند و بیان نمودند: بخش‌های مختلف نظام اجتماعی در یک ارتباط متقابل با یکدیگر قرار دارند و تغییر و تحول در هر بخش کوچک در دیگر بخش‌ها نمود پیدا می‌کند؛ بناهای مهمی در مقیاس شهری ساخته می‌شوند و تحولات شهرسازی نیز اهمیت بیشتری می‌یابد.

تاکنون چند کتاب و مقاله درباره‌ی تزئینات آجری یا ترکیب آن با سایر عناصر در شهرهای مختلف در معماری ایران به نگارش درآمده است، اما با توجه به گستردگی بناهای تاریخی و تنوع بالای تزئینات موجود، نیاز به پژوهش‌هایی از این قبیل احساس می‌شود؛ همچنین در پژوهش‌های صورت پذیرفته، به ارتباط تزئینات آجری با وضعیت معیشتی مردم کمتر پرداخته شده‌است؛ بدین سبب این تحقیق به بررسی نسبت فرم و هندسه تزئینات آجری با سطح اقتصادی زندگی مردم می‌پردازد.

۲-۲: ملاحظات نظری

۲-۲-۱- ارتباط معماری و وضعیت معیشتی

خانه افراد آینه‌ای از سطح زندگی و طبقه اجتماعی آنها است. «خانه شخص ایرانی هم نمونه‌ای است از طرز زندگی و رفتار و کردار او. ایرانی فوق‌العاده بیمناک است که مبدا نظر همسایگان و دیگران نسبت به آرایش و تجملات خانه‌ی او جلب شود. معماران جلوخان عمارت را حتی الامکان به طور ساده‌ای می‌سازند که جلب توجه عابری را نکنند و در عوض داخل عمارت را مطابق سلیقه و ذوق صاحب خانه زینت و آرایش می‌دهند.» (رنه دالمانی، ۱۳۷۸: ۱۰۵). همچنین خانه‌های تاریخی جلوه بیرونی شاخصی نداشتند و فقط از طریق سردرها مشخص می‌شدند، چراکه هویت جمعی در مقابل هویت فردی، هدف اصلی جامعه بود و این طرز تفکر امروزه جای خود را به کسب منزلت اجتماعی از طریق تظاهرات فردی در بنا داده‌است (حائری مازندرانی، ۱۳۸۸: ۵۷). برخلاف سیمای بیرونی خانه‌های سنتی، فرم و تزئینات فضاهای درونی به شغل و موقعیت اجتماعی مالک وابسته بوده‌است، مثلاً بازرگانان خانه‌های وسیع و بزرگ داشتند و اتاق پذیرایی خود را با مسند و پشتی‌های ساخته شده از قالیچه‌های زیبا و نفیس می‌آراستند (شمیم، ۱۳۷۹: ۳۸۴). در اوایل دوره قاجار، ساختار تولید کشور مبتنی بر تولید محصولات کشاورزی و صنایع دستی و صادرات آن بود، در اواخر با زوال و آسیب‌دیدگی کشور را به یک وارد کننده بزرگ از کشورهای اروپایی و روسیه تبدیل کرد. نتیجه این اتفاقات بر معماری و شهرسازی کشور بر دو مسئله قابل مشاهده است: یکی افزایش جمعیت شهرها و بورس بازی زمین که بر جدایی طبقات اجتماعی تأکید نمود، دوم حضور اتباع اروپایی در شهرهای ایران و آشنایی ایرانیان با فرهنگ و مظاهر تمدن غربی بود (زمانی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۸۸). از نیمه حکومت قاجار برخی از بناهای مسکونی بیشتر تحت تأثیر فرهنگ و معماری غرب قرار گرفتند، و درخانه‌های ثروتمندان و اعیان بیش از پیش از بناهای اروپایی الهام گرفته می‌شد (محبی گرمی و دیگران، ۱۴۰۰: ۴۰۹).

۲-۲-۲- تزئینات در معماری ایران

یکی از وجوه زیبایی‌شناسی در معماری ایران، استفاده قاعده‌مند از تزئینات در پیکره معماری ایرانی است. معنای مستقیم تزئین، آراستن، آرایش کردن و مزین کردن است. واژه‌های مرتبط با تزئین در متون کهن ایرانی، بارها تکرار شده و همگی بر بلالی اسکویی، آریتا؛ فرجیان اسفنجانی، افسانه و جمالی، یحیی. (۱۴۰۲). نسبت فرم و هندسه تزئینات آجری جداره‌های حیاط اندرونی خانه‌های نیمه دوم حکومت قاجار در تبریز با وضعیت معیشتی مالکین، جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳): ۳۴-۶۱.

ماهیت آراستگی و شرافت بخشی و ارزشگذاری به ماده تاکید دارند (کفشچیان مقدم و دیگران، ۱۳۹۲: ۵۸). معماری و تزیینات آن در اکثریت بوم‌ها، از فرهنگ آن بوم نقش می‌پذیرد و هر بنایی به عنوان جزئی از فرهنگ معماری؛ این وظیفه را دارد که یک اندیشه ذهنی را از طریق فرم ظاهری و تزییناتش عینیت بخشد (ذوالفقارزاده و حصار، ۱۳۹۳: ۳۳). در معماری هر بوم و در هر دوره زمانی، همسویی ساختار و تزیینات به شکل خاصی است، که در معماری ایرانی؛ هماهنگی بین این عناصر، در نوع خود بی‌نظیر و بی‌سابقه است (پوپ، ۱۳۷۰: ۲۰۴). اصول و ضوابط تزیینات عبارتند از: هماهنگی بین طرح، نقش و رنگ؛ نحوه ارتباط تزیینات با سطوح مختلف و فضاهای داخلی و خارجی؛ کیفیت مواد و مصالح کاربردی به همراه اجرای دقیق؛ میزان کیفیت، پختگی، مهارت و خلاقیت طراحان و استادان؛ ارزش و اهمیت عناصر تزیینی (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۴). بررسی معماری ایران بدون پرداختن به تزیینات آن، امری ناقص است؛ چرا که تزیینات جزو لاینفک معماری این سرزمین به شمار می‌رود و عملکرد وسیع و ارزشمندی در راستای شکل‌گیری، دوام و بقای اثر معماری دارد (خلیلی‌پور و طاووسی، ۱۳۹۱: ۱۳). به طور کلی، تزیینات در معماری ایران؛ دو وجه عمده مفهومی و کاربردی دارد، و هنرمندان با بهره‌گیری از تجربه و خلاقیت و راه‌حل‌های مناسب فنی و اجرایی توانسته‌اند؛ عرصه تزیینات معماری را بیش از پیش کامل‌تر و زیباتر سازند (حاتم، ۱۳۷۹: ۸۷). و با به‌کارگیری مصالح گوناگون، شیوه‌های اجرایی مختلف و استفاده از طرح‌های گوناگون، از طرح‌های ساده گیاهی و هندسی گرفته تا خوشنویسی بر روی مصالح ساختمانی، خلاقیت و نبوغ خود را به اثبات برسانند (قوچانی، ۱۳۶۴: ۳).

۲-۲-۳- کاربرد آجر در تزیینات معماری بناها

آجر به‌عنوان یکی از مصالح مهم ساختمانی از دیرباز تاکنون؛ در اشکال و طرح‌های متنوع، انتظارات سلیق و سبک‌های مختلف را برآورده می‌سازد. پیدایش ساختمان‌های آجری در ایران را می‌توان از ۱۲۵۰ سال قبل از میلاد در بنای چغازنبیل دنبال کرد (زمرشیدی و صادقی حبیب‌آباد، ۱۳۹۷: ۶-۷). چیدن آجر هنری است که برای نمایش هنرمندانه آجر در بناها به منظور نمایش نماهای تزیینی متناسب با شکل و فرم کلی بنا انجام می‌شود و آن را آجرکاری می‌نامند. معماران ایرانی از سده ی چهارم هجری به بعد در زمینه‌ی آجرکاری شیوه‌های گوناگونی را آزموده‌اند (اسلامی، ۱۳۹۸: ۱۱۳). درباره تزیینات آجرکاری ایرانی گفته شده است: «از آجرکاری ایرانی سخن نگوئید، بلکه از جادوی آجری ایرانی صحبت کنید» (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۴۵). ایران دوره قاجاریه با شهرسازی جدید اما در چهار چوب سنت مواجه شد. از هنر آجرکاری در سردسازي منازل، نماسازی داخلی و خارجی بناها و حیاط‌ها و ... استفاده شد (زمرشیدی و صادقی حبیب‌آباد، ۱۳۹۷: ۱۱). در دوران قاجار، برای نشان دادن موقعیت اجتماعی، حفظ اعتبار و جایگاه؛ در تزیین ورودی‌ها وسواس و سلیقه خاصی به‌کار برده و از مواد و مصالح مرغوب و نقش و نگار بیشتری استفاده می‌کردند. جنس کتیبه‌های به‌کار رفته در دوره قاجار از گچ، آجر، کاشی و چوب است و عمده تزیینات سردرها به صورت گچبری، آجرکاری و کاشیکاری اجرا شده‌است (محمدی و رجبی، ۱۳۸۹: ۱۹).

۳- روش پژوهش

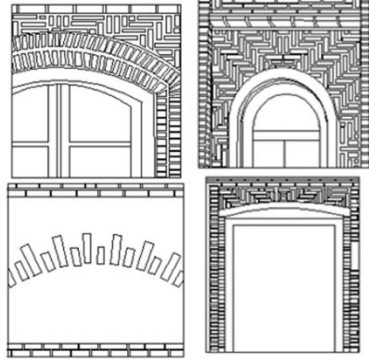

تحقیق حاضر از نوع کاربردی با ماهیت کیفی است که با روش تفسیری - تاریخی انجام شده و شیوه جمع‌آوری اطلاعات نیز به دو روش میدانی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته‌است؛ بدین نحو که اطلاعات مورد نیاز در خصوص هر بنا و وضعیت مالکین آن‌ها از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای و مصاحبه‌های میدانی، و فرم‌های تزیینات آجری هر خانه هم با مشاهدات مستقیم به‌دست آمده‌است. در راستای رسیدن به هدف پژوهش ابتدا با بررسی‌های میدانی و مشاهده مستقیم، به جمع‌آوری و بررسی تزیینات آجری به‌کاررفته در جامعه آماری اقدام نموده؛ سپس الگوهای به‌کار رفته در جداره‌های حیاط اندرونی خانه‌های قاجاری تبریز، با توجه به سطح معیشتی مالکان خانه‌ها، تفکیک گردید. بعد از تفکیک، این الگوها در دو بعد فرم اجرایی و فرم هندسی مورد بررسی قرار گرفته و نسبت بین این دو جنبه با سطح معیشتی مالکان بررسی و تحلیل می‌گردد.

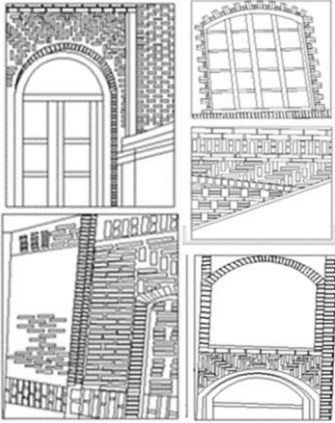

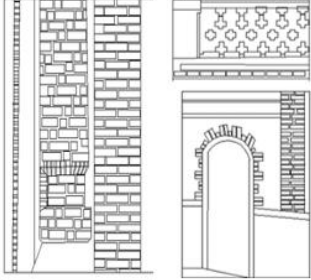

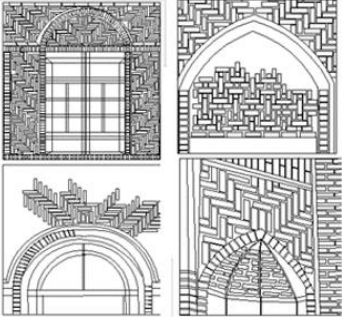

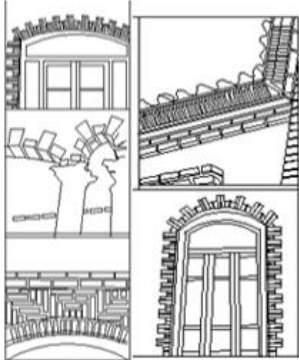

۳-۱- میدان مطالعه

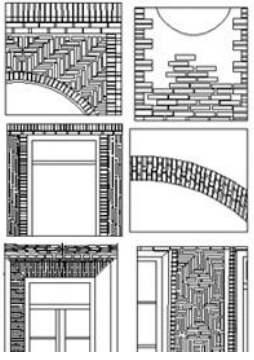
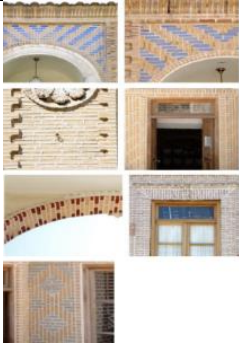
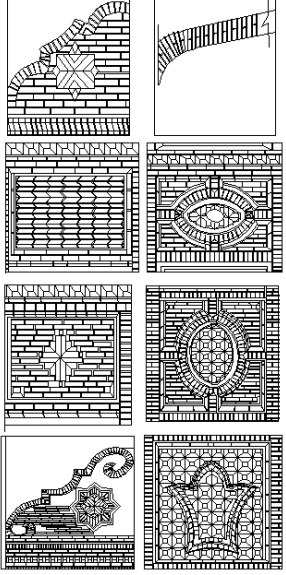

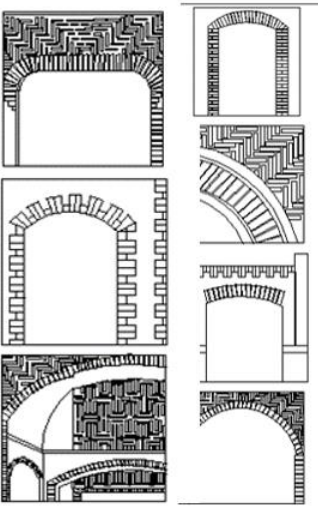

تبریز از شهرهای مدرن ایران (شهر اولین‌ها)؛ جایگاهی خاص در تاریخ هنری و اقتصادی کشورمان دارد. شهر تبریز دوران قاجاریه به دلیل مراودات تجاری با کشورهای نظیر عثمانی و روسیه تزاری و تاثیر پذیرفتن از هنر و معماری بلالی اسکویی، آزیتا؛ فرجیان اسفنجانی، افسانه و جمالی، یحیی. (۱۴۰۲). نسبت فرم و هندسه تزیینات آجری جداره‌های حیاط اندرونی خانه‌های نیمه دوم حکومت قاجار در تبریز با وضعیت معیشتی مالکین، جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳): ۳۴-۶۱.

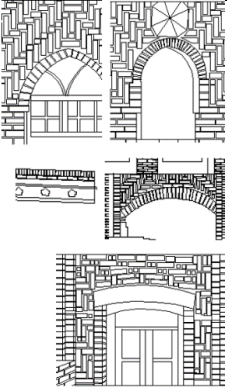

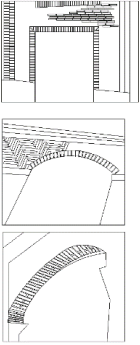
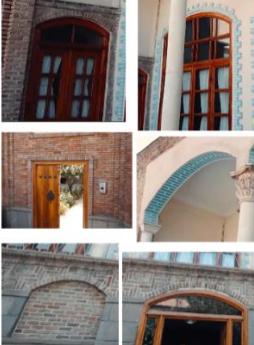
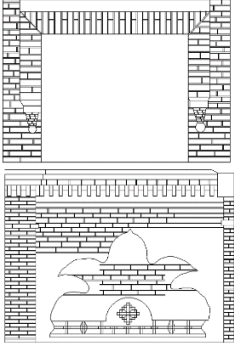

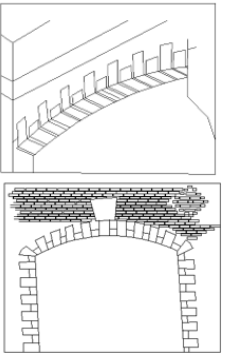

آن‌ها؛ از مهم‌ترین شهرهای ایران بوده که تاثیر این عوامل بر روی معماری و تزئینات بناهای ساخته شده در این دوران (دوره معماری مسکونی یا خانه‌سازی) به خوبی مشهود است (اسکویی و حجازی، ۱۳۹۸: ۵۱). خانه‌های مسکونی، به منزله یکی از اصلی‌ترین گونه‌های معماری ایرانی، در دوره‌های مختلف نقش اساسی داشتند و معماران از تحولات و رویکردهای تاثیرگذار الگوبرداری کرده‌اند؛ اما از دوره قاجار (علی‌الخصوص از نیمه این حکومت) با نفوذ چشمگیر تفکرات و گرایشهای معماری غربی، در شکل و نمای خانه‌های سنتی تحولات اساسی ایجاد گشت و از طرفی معماری سنتی ایرانی، ماهیت درونگرایی داشته و تزئینات درونی بیشتر از بخش بیرونی بوده؛ به عبارتی دیگر، سادگی در معماری برون‌گرا رعایت می‌شد. بر همین اساس تزئینات آجری نمای حیاط اندرونی که دارای تزئینات بیشتری نسبت به بخش‌های دیگر بود انتخاب گشت؛ با توجه به ماهیت و موضوع تحقیق، تلاش شد تا نمونه‌های آماری مورد بررسی، از جامعیت مناسبی برخوردار باشند و نمونه‌هایی که امکان دسترسی به اطلاعاتی در خصوص سطح معیشتی مالکان اولیه آن‌ها وجود داشته و تزئینات آجری مد نظر این تحقیق ثبات بیشتری داشته (مطابق اسناد میراث فرهنگی، سایر منابع مکتوب و مصاحبه با صاحب نظران این حوزه متشکل از سه نفر از اعضای هیات علمی دانشگاه متخصص در امر مرمت ابنیه و دو نفر از استادکاران معماری سنتی شهر تبریز)؛ به عنوان جامعه آماری انتخاب شد. خانه‌های مورد بررسی بسته به سطح اقتصادی مالک؛ به دو دسته تقسیم شدند (مطابق مطالب موجود در آرشیوهای میراث و مصاحبه با جمعی از ساکنان قدیمی و مسن محلات). که معیار این تقسیم‌بندی بر اساس شغل و پیشه مالک اولیه بوده؛ که یکی از دسته‌ها مربوط به افرادی با سطح اقتصادی بالا (قشر مرفه) و دسته دوم متعلق به افراد عادی است، دسته دوم نیز از لحاظ سطح معیشتی؛ از وضعیت مناسبی برخوردار بوده ولی قابل قیاس با قشر مرفه نیستند. برای رسیدن به هدف تحقیق؛ الگوی آجرکاری در ۳۲ خانه‌ی قاجاری تبریز مورد بررسی قرار گرفت که ۱۸ خانه مربوط به افرادی با سطح اقتصادی مرفه و ۱۴ خانه مربوط به افراد عادی بوده است. در برداشته‌ها و بررسی‌های صورت پذیرفته در جدول ۱ و ۲، به واکاوی و برداشت از نمای آجری خانه‌ها و ترسیم الگوها پرداخته شد.

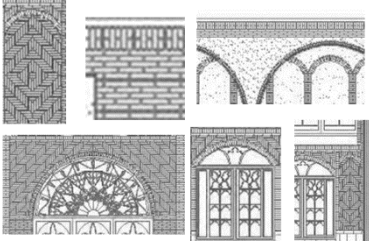
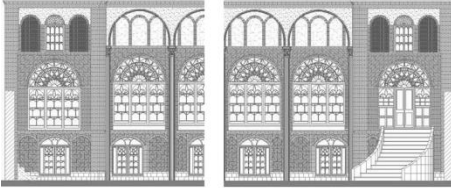
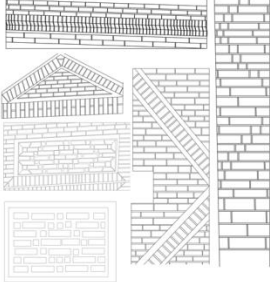

جدول شماره ۱- برداشت از تزئینات آجری نمای حیاط اندرونی خانه‌های قاجاری تبریز- خانه‌های مربوط به قشر عادی (منبع: نگارندگان)

ترسیمات تزئینات آجری نمای حیاط اندرونی خانه‌های قاجار تبریز	عکس برداشت شده آجرکاری نمای حیاط اندرونی خانه‌های قاجاری تبریز	خانه‌های قاجاری تبریز (عادی)
		<p>خانه سلماسی</p> <p>احداث توسط خاندان حیدرزاده و تکمیل شده توسط خانواده سلماسی (امروزه با کاربری موزه سنجش)، (سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۶؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۹۷).</p>

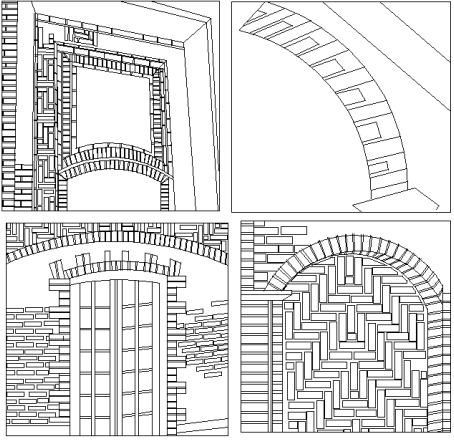
		<p>خانه حیدرزاده</p> <p>معمار اصلی حاج حبیب لک، امروزه مرکز اطلاع رسانی گردشگری تبریز (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۸؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۹۰).</p>
		<p>خانه رحیمی</p> <p>مالکیت شخصی (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۱)</p>
		<p>خانه سرکاتی</p> <p>مالکیت شخصی - توسط خانواده سرکاراتی بنا شده (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۹۳)</p>
		<p>خانه نعمت زاده</p> <p>مالکیت خانواده وتدی (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۳؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۱۴۵).</p>

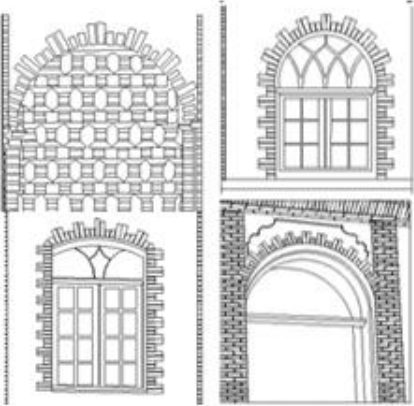

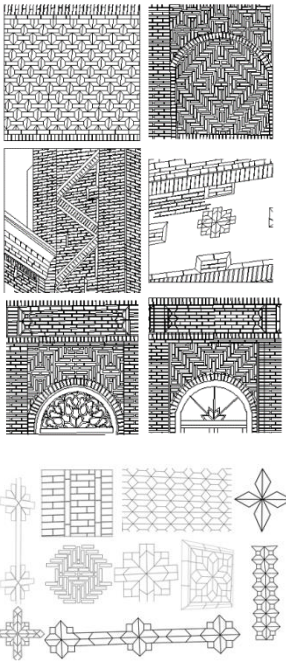
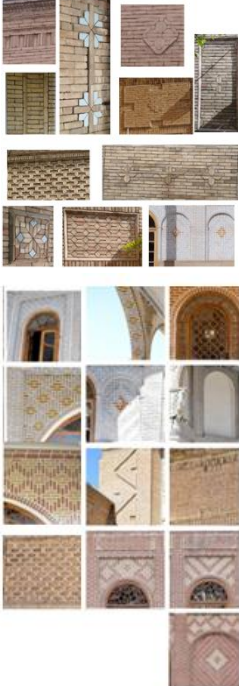
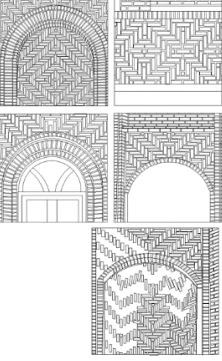

		<p>خانه علوی، (سفال)، صرافلار</p> <p>توسط خانواده‌ی صرافلار بنا شده است.</p> <p>(سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۱؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۱۲۳).</p>
		<p>خانه صحتی</p> <p>توسط خانواده صحتی ساخته شده. امروزه تبدیل به موزه مردم شناسی</p> <p>(سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۸؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۱۷۶).</p>
		<p>خانه شربت اوغلی</p> <p>بنیانگذار اصلی آقای حاج رسول کمپانی. امروزه به فرهنگسرای تبریز و بنیاد ایران شناسی تبدیل شده است.</p> <p>(سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۹؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۱۸۹).</p>

		<p>خانه حسین زاده (پاشار)</p> <p>در سال ۱۳۸۲ به ثبت ملی رسیده، مالک اولیه آقای مهدی سام‌سامی بود ولی امروزه مالک این بنا پاشار آذر اوغلی است.</p> <p>(سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲)</p>
		<p>خانه کوچه مشکیان</p> <p>مالکیت شخصی و متعلق به آقای کوچه مشکیان</p> <p>(سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۳؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۲۲۲).</p>
		<p>خانه حمید زاده رضوی</p> <p>مالک اولیه این ساختمان حاج ابراهیم یونجی و معمار آن حاج اکبر کوچه باغی</p> <p>(اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳)</p>
		<p>خانه شربت زاده</p> <p>قدمت: قاجار</p> <p>مالکیت شخصی و وراث آقای شربت زاده</p> <p>(سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۴)</p>

		<p>خانه بلورچیان مالکیت شخصی</p>
		<p>خانه نقشینه مالک: نامعلوم ولی این خانه جزو خانه‌های مستشار محسوب می‌شد</p>

جدول شماره ۲- برداشت از تزئینات آجری نمای حیاط اندرونی خانه‌های قاجاری تبریز - خانه‌های مربوط به قشر مرفه (منبع: نگارندگان)

<p>ترسیمات تزئینات آجری نمای حیاط اندرونی خانه‌های قاجار تبریز</p>	<p>عکس برداشت شده آجرکاری نمای حیاط اندرونی خانه‌های قاجاری تبریز</p>	<p>خانه‌های قاجاری تبریز (مرفه)</p>
		<p>خانه مشروطه بانی: حاج مهدی کوزه کنانی، معروف به ابوالمله (بازرگانان تبریز) ساخته شده توسط: حاج ولی معمار تبریزی، محل تشکیل نشست‌های انجمن تبریز و مرکز فرماندهی مجاهدان در طی محاصره ۱۱ ماهه تبریز. (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۵۴؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۶۲).</p>

		<p>خانه امیر نظام گروسی</p> <p>ساخته شده توسط حسن علی گروسی معروف به امیر نظام در دوره ناصر الدین شاه (جزو رجال سیاسی و نویسندگانی دوران قاجار)، کاربری امروزه: موزه قاجار</p> <p>(سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۵؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۵۵).</p>
		<p>خانه قدکی</p> <p>تا تاریخ ۱۳۳۶ تحت مالکیت اعتماد الدوله</p> <p>(سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۶؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۷۶).</p>
		<p>خانه سرخهای</p> <p>مالک میرزا مهدی فراشباهی داماد مظفر الدین شاه</p> <p>(سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۹؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۱۵۷).</p>

		<p>خانه نیکدل</p> <p>متعلق به خاندان قره باغی‌ها (تجار معروف تبریز). بعدها توسط سید ابراهیم نیکدل، سرمایه‌دار و وارد کننده لوازم خانگی خریداری شد. (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲)</p>
		<p>خانه کلکته چی (صلح جو)</p> <p>این بنا ابتدا ملک ممقانیان (کلکتچی) بوده که یکی از تجار معروف جای این شهر بوده و بعد از او در تملک صلح جو در آمده است. (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۱۹۶).</p>
		<p>خانه حریری</p> <p>مالکیت خصوصی - محمد آقا حریری از تاجران معروف تبریز و نماینده مردم در دوره نخست مجلس شورای ملی در دوران اوایل حکومت قاجار بود. (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۷؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۱۳۷).</p>

		<p>خانه امیر کبیر، امیر نظام قدمت: قاجار محل زندگی و کار امیر کبیر (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۳)</p>
		<p>خانه سیلاب قدمت: قاجار متعلق به شاهزاده ای از شاهزادگان قاجار (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲)</p>
		<p>خانه حاج شیخ قدمت: قاجار متعلق به حاج شیخ جعفر قزوینی تاجر معروف عهد مظفر الدین شاه (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲؛ اسمعیلی سنگری و عمرانی، ۱۳۹۳: ۱۶۳).</p>

		<p>خانه مسیو</p> <p>قدمت: قاجار</p> <p>مالک علی مسیو یکی از شخصیت‌های برجسته و مشهور نهضت مشروطه</p> <p>(سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲)</p>
		<p>خانه ختایی (خانه هنرمندان)</p> <p>قدمت: قاجار</p> <p>ختایی‌ها جزو بازرگان و ثروتمندان تبریز</p>
		<p>خانه معبودی؛ خانه حاج رضا صادری</p> <p>قدمت: اواخر قاجار</p> <p>نخست متعلق به احمد جوان برادر محمد جوان؛ بعد متعلق به رضاصادری داماد محمد جوان شد که وی از مالکان تیمچه مظفریه و تاجر فرش تبریز بود</p>
		<p>خانه کلانتری</p> <p>قدمت: قاجار</p> <p>متعلق به میرزا ابراهیم خان باغمیشه ای ملقب به شرف الدوله (کلانتر)؛ نماینده تبریز، ارباب و کدخدای باغمیشه‌ی تبریز</p>

		<p>خانه سلطان قرایی</p> <p>قدمت: قاجار</p> <p>مالک: حاج میرزا جعفر سلطان قرایی؛ محقق برجسته و از مفاخیر دوران خود</p>
		<p>خانه صدقیانی</p> <p>قدمت: قاجار</p> <p>مالک: مالک اولیه میراحمد (تاجر)، بعد پسرش حاج علی اکبر که بعد او مالک این خانه صدقیانی (جزو مردان شاخص) است</p>
		<p>خانه گنجهای زاده</p> <p>قدمت: قاجار و پهلوی اول</p> <p>مالک: دکتر گنجهای زاده که مطب وی در نزدیکی این بنا بوده و وی ارباب و مالک روستایی بوده و خان محسوب می‌شد</p>
		<p>خانه بهنام</p> <p>قدمت: اواخر زندیه و اوایل قاجار</p> <p>مالک بهنام، ارباب و خان</p>

۴- تحلیل یافته‌ها

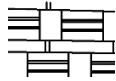

۴-۱- الگوهای آجری به کار رفته در خانه‌های قاجاری تبریز

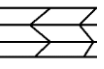

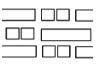
با توجه به داده‌های متعدد این پژوهش؛ بعد از باز ترسیم تزیینات آجری و دستیابی به الگوهای موجود در جامعه آماری، این الگوها از دو جنبه فرم‌جراحی و فرم‌هندسی؛ و نسبت بین این دو جنبه با سطح معیشتی مالکان بررسی گشته است: که کل

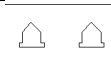

الگوهای به‌کار رفته در جامعه آماری (۳۲ خانه مورد بررسی) در جدول ۳ آورده شده که در مجموع به ۶۳ الگو دست یافته‌شد و بعد نسبت فرم‌اجرای آجرکاری با اوضاع معیشتی در بند ۲-۴ و نسبت فرم هندسی آجرکاری با اوضاع معیشتی در بند ۳-۴ بیان گردیده است.

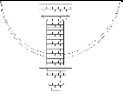
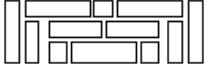

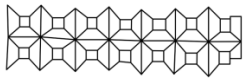

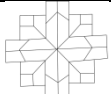

جدول شماره ۳- الگوهای آجرکاری موجود در نمای اندرونی خانه‌های قاجاری تبریز به تفکیک سطح معیشتی مالکین (منبع: نگارندگان)

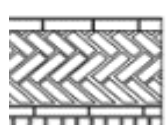

شماره الگو	۱	۲	۳	۴	۵
الگو					
خانه اغنیا	مشروطه قدکی سرخه ای نیکدل کلکته چی امیرکبیر خانه حاج شیخ مسیو خانه ختایی معبودی صدقیانی بهنام	مشروطه قدکی امیرکبیر خانه حاج شیخ مشروطه بهنام سرخه‌ای نیکدل حریری امیرکبیر حاج شیخ معبودی سلطان قرایی صدقیانی گنجه‌ای‌زاده	مشروطه امیرنظام گروسی گنجه‌ای‌زاده بهنام	-	
خانه مردم عادی	سلماسی حیدرزاده سرکاراتی نعمت زاده علوی	سلماسی نعمت زاده شربت زاده نعمت زاده شربت اوغلی	حیدرزاده رحیمی نعمت زاده شربت اوغلی کوچه مشکیان	حیدرزاده	

		کوچه مشکیان صحتی		شربت اوغلی حسین‌زاده کوچه مشکیان بلورچیان	
شماره الگو	۶	۷	۸	۹	۱۰
الگو					
خانه اغنيا	بهنام	-	قدکی کلکته چی مسیو بهنام	-	-
خانه مردم عادی	حیدرزاده	حیدرزاده	حیدرزاده سرکاراتی حمیدزاده صحتی نقشینه	رحیمی نقشینه	رحیمی
شماره الگو	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵
الگو					
خانه اغنيا	-	-	امیرنظام گروسی گنجه‌ای‌زاده بهنام سلطان‌قرایی معبودی حریری	-	-

		کلکته‌چی قدکی			
خانه مردم عادی	سرکاراتی	سرکاراتی	نعمت زاده علوی بلورچیان حمیدزاده رضوی حسین زاده	علوی حسین زاده نقشینه	علوی
شماره الگو	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰
الگو					
خانه اغنيا	-	-	گنجه‌ای زاده	بهنام	-
خانه مردم عادی	علوی	علوی	علوی	صحتی	صحتی
شماره الگو	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵
الگو					
خانه اغنيا	-	سیلابی	قدکی کلکته‌چی سیلابی علی مسیو نیکدل	قدکی سرخه‌ای بهنام	-

خانه مردم عادی	صحتی	-	صحتی حمیدزاده نقشینه	شربت اوغلی علوی	حسین زاده
شماره الگو	۲۶	۲۷	۲۸	۲۹	۳۰
الگو					
خانه اغنیا	-	-	امیرنظام گروسی	قدکی سرخه ای نیکدل امیر کبیر گنجه‌ای‌زاده بهنام	قدکی بهنام
خانه مردم عادی	حسین زاده	حمیدزاده	-	بلور چیان	-
شماره الگو	۳۱	۳۲	۳۳	۳۴	۳۵
الگو					
خانه اغنیا	قدکی	قدکی	قدکی	قدکی	قدکی
خانه مردم عادی	-	نقشینه	-	-	-
شماره الگو	۳۶	۳۷	۳۸	۳۹	۴۰

					الگو
نیکدل	-	سیلابی	حریری	حریری قدکی	خانه اغنیا
شربت زاده نقشینه	حمیدزاده رضوی	-	-	-	خانه مردم عادی
۴۵	۴۴	۴۳	۴۲	۴۱	شماره الگو
					الگو
حریری	حریری	حریری مشروطه	حریری	کلکته‌چی	خانه اغنیا
-	-	-	-	-	خانه مردم عادی
۵۰	۴۹	۴۸	۴۷	۴۶	شماره الگو
					الگو
-	-	-	-	-	خانه اغنیا
نقشینه	نقشینه	صحتی	صحتی	صحتی	خانه مردم عادی
۵۵	۵۴	۵۳	۵۲	۵۱	شماره الگو
					الگو

خانه اغنیا	قدکی	قدکی	قدکی	قدکی	قدکی
خانه مردم عادی	-	-	-	-	-
شماره الگو	۵۶	۵۷	۵۸	۵۹	۶۰
الگو					
خانه اغنیا	قدکی	قدکی	قدکی	قدکی	ختایی
خانه مردم عادی	-	-	-	-	-
شماره الگو	۶۱	۶۲	۶۳	۶۴	۶۵
الگو				-	-
خانه اغنیا	ختایی	معبودی	صدقیانی	-	-
خانه مردم عادی	-	-	-	-	-

۲-۴- نسبت فرم اجرای آجرکاری با اوضاع معیشتی مردم

با بررسی نحوه چیدمان آجرها و اجرای الگوهای به کار رفته در جامعه آماری؛ فرم اجرای آجرکاری در ۲ بخش قابل تقسیم است: ۱- الگوهای مشترک: همان الگوهایی که به وسیله تکرار در سطح، بخش مورد نظر را مزین می‌کند؛ که در بند ۱-۲-۴ به تفکیک سطح اقتصادی مالکین بنا آورده شده است. ۲- الگوهای اختصاصی: الگوهایی که خود نیز در سه دسته (الگوهای گسترش یافته، الگوهای واحد، الگوهای چندتایی) قابل تفکیک است که در بند ۲-۴-۲ با همان تفکیک آورده شده است.

۴-۲-۱- الگوهای مشترک از نظر فرم اجرایی: الگوهایی که از جنبه فن اجرایی در سطح تکرار شده و سطح مورد نظر را دربر می‌گیرد؛ می‌توان این الگوها را، الگوهای تکرارشونده نامید. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته تعداد الگوهای تکرارشونده در خانه‌های مربوط به مردم عادی بیشتر از تعداد الگوهای به‌کار رفته در خانه‌های قشر مرفه است. چرا که تکرار و اجرای یک الگو به مراتب راحت‌تر از تلفیق و اجرای یک الگوی دیگر است.

جدول شماره ۴- الگوهای مشترک در سطح به تفکیک سطح معیشتی مالکین (الگوهای تکرار شونده) (منبع: نگارندگان)

	الگوی ۱ خانه ۱۲		الگوی ۲ خانه ۱		الگوی ۳ خانه ۱۴		الگوی ۴ خانه ۴
	الگوی ۸ خانه ۴		الگوی ۱۳ خانه ۸		الگوی ۲۴ خانه ۳		الگوی ۲۸ خانه ۱
	الگوی ۳۰ خانه ۲		الگوی ۳۴ خانه ۱		الگوی ۳۶ خانه ۲		الگوی ۳۷ و ۶ خانه ۱
	الگوی ۴۲ خانه ۱		الگوی ۴۳ خانه ۲		الگوی ۴۴ خانه ۱		الگوی ۱۲ خانه ۱
	الگوی ۵۱ خانه ۱		الگوی ۵۲ خانه ۱		الگوی ۶۰ خانه ۱		الگوی ۶۱ و ۶۲ خانه ۱
	الگوی ۱ خانه ۹		الگوی ۲ خانه ۳		الگوی ۳ خانه ۷		الگوی ۴ خانه ۵
	الگوی ۵ خانه ۱		الگوی ۶ خانه ۱		الگوی ۷ خانه ۱		الگوی ۸ خانه ۵
	الگوی ۹ خانه ۲		الگوی ۱۰ خانه ۱		الگوی ۱۱ خانه ۱		الگوی ۱۲ خانه ۱
	الگوی ۱۳ خانه ۵		الگوی ۱۴ خانه ۳		الگوی ۱۵ خانه ۱		الگوی ۱۶ خانه ۱

الگوهای تکرار شده (الگوهای مشترک) - فراوانی

	الگوی ۲۴ خانه ۳		الگوی ۲۷ خانه ۱		الگوی ۲۶ خانه ۱		الگوی ۲۵ خانه ۱	خانه مردم عادی
	الگوی ۱۹ خانه ۱		الگوی ۲۰ خانه ۱		الگوی ۱۸ خانه ۱		الگوی ۱۷ خانه ۳	
					الگوی ۴۷ خانه ۱		الگوی ۵۰ خانه ۱	

۴-۲-۲- الگوهای اختصاصی از نظر فرم اجرایی: الگوهایی که خود در سه دسته قابل تفکیک است: ۱- الگوهایی که در سطح گسترش یافته؛ که در بند الف الگوهای گسترش یافته به تفکیک سطح اقتصادی مالکین آورده شده است. ۲- الگوهای واحدی که به صورت تکی و همانند پلاک در سطح به کار گرفته شده که این الگوها هم با همان تفکیک در تیترب بیان گشته است. ۳- الگوهای چندتایی (همان الگوهای واحدی که در بعضی از نمونه موردی‌ها در چندین تعداد به کار رفته است)؛ این الگوها نیز با همان تفکیک در تیترب آورده شده است.

الف) الگوهای گسترش یافته: الگوهایی که از لحاظ فن اجرایی در سطح گسترش یافته است. می‌توان گفت این الگو مختص قشر مرفه قاجار بوده چرا که درخانه‌های مربوط به قشر عادی به جز خانه بلورچیان دیده نشده و تنها در خانه‌های مرفه (قدکی، سرخه‌ای، نیکدل، گنج‌های زاده، بهنام و امیرکبیر) به کار رفته است. شیوه‌ی اجرایی طرح‌های گسترش یافته به مراتب سخت‌تر از شیوه‌های دیگر بوده؛ لذا الگوهای گسترش یافته نیاز به عملیات محاسباتی و فرد کارکشته‌ای دارد که مرکز سطح پیدا شود تا برای اجرا؛ گسترش الگو به درستی و نظم هندسی انجام پذیرد تا طرح مورد نظر به دست آید.

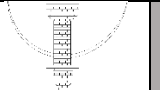

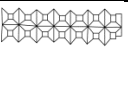

جدول شماره ۵ - الگوهای گسترش یافته در سطح به تفکیک سطح معیشتی مالکین (منبع: نگارندگان)

	الگوی ۲۹ خانه ۶	خانه اغنیا	الگوهای گسترش یافته در سطح (الگوهای اختصاصی) - فراوانی
	الگوی ۲۹ خانه ۱	خانه مردم عادی	

ب) الگوهای واحد: الگوهایی که به صورت تکی به کار رفته و می‌توان گفت همانند پلاک، معرف خانه‌ی مربوطه است. این الگوهای تکی در تلفیق با الگوهای دیگری که به نسبت ساده‌تر از این الگوهای تکی است؛ به کار رفته و در زمینه ساده به خوبی نمایان است. البته قابل ذکر است که ترکیب الگوهای تکی با الگوی زمینه به مراتب سخت‌تر از اجرای یک الگو است. بین این الگوها، الگوهای ۲۱ و ۲۳ و ۵۳-۶۳ که به صورت تکی به کار رفته و از پیچیدگی بی‌نظیری برخوردار هستند؛ الگوهای ۲۳ و ۵۳-۶۳ در خانه قدکی و الگوی ۲۱ در خانه کلکنته چی تنها یک‌بار استفاده شده است؛ درحالی‌که در بعضی خانه‌ها این الگوی واحد در زمینه ساده، در چند بخش تکرار شده است. در مجموع می‌توان گفت: الگوهایی که به صورت تکی در نمونه‌های موردی به کار رفته مختص خانه‌های اغنیا است. به استثنا خانه‌ی صحتی و نقشینه، که جزو خانه مردم عادی محسوب می‌شود؛ که الگوی واحد مورد

استفاده در خانه نقشینه تنها یک مورد به صورت قاب بندی بوده و از آنجا که قدمت خانه صحتی مربوط به اواخر قاجار و اوایل پهلوی است این مورد قابل توجیه است چرا که بخشی از تزیینات آجری این خانه را می‌توان به دوره پهلوی اول نسبت داد. چرا که در تزیینات آجری دوره قاجار به غیر از قاب دور پنجره‌ها برجسته‌کاری به کار نرفته است. همانطور که کیانی در مقاله جایگاه هنر آجرکاری تزیینی در معماری دوره پهلوی اول بیان می‌کنند: «آنچه در هنر آجرکاری گذشته به‌وجود آمده، به گونه‌ای هنر آجرکاری مسطح و دوبعدی بوده‌است و به‌ندرت از شکل برجسته‌کاری در آجرکاری تزیینی استفاده شده‌است. اما در دوره پهلوی اول، هنر و توانایی استادکاران ایرانی، این شکل از هنر آجرکاری را که در آن نقوش و فرم‌های برجسته بیافرینند، در تزیینات معماری ایجاد کرده‌است.»

جدول شماره ۶- الگوهای واحد (الگوهای تکی) در سطح به تفکیک سطح معیشتی مالکین (منبع: نگارندگان)

	الگوی ۳۵ خانه ۱		الگوی ۳۳ خانه ۱		الگوی ۲۳ خانه ۵	خانه اغنیا	
	الگوی ۲۲ خانه ۱		الگوی ۴۵ خانه ۱		الگوی ۴۱ خانه ۱		
	الگوی ۵۴ خانه ۱		الگوی ۵۳ خانه ۱		الگوی ۴۰ خانه ۱		
	الگوی ۵۷ خانه ۱		الگوی ۵۶ خانه ۱		الگوی ۵۵ خانه ۱		
	الگوی ۶۳ خانه ۱		الگوی ۵۹ خانه ۱		الگوی ۵۸ خانه ۱		
	الگوی ۴۸ خانه ۱		الگوی ۲۳ خانه ۱		الگوی ۲۱ خانه ۱		خانه مردم عادی
	الگوی ۴۹ خانه ۱		الگوی ۴۰ خانه ۲		الگوی ۴۶ خانه ۱		

پ) الگوهای چندتایی: الگوهایی که به صورت چندتایی در یک سطح مورد استفاده قرار گرفته‌است. این الگوها نیز همانند الگوهای واحد در تلفیق با الگوهای زمینه‌ای ساده‌تر و برای پرهیز از یکنواختی سطح اجرا شده، به کار رفته و شکل هندسی منظمی را به‌وجود آورده‌است. با مشاهده جمیع نمونه‌ها می‌توان گفت: الگوهایی که به صورت چندتایی در نمونه‌های موردی به کار رفته مختص خانه‌های اغنیا است. به استثنا خانه‌ی صحتی، که جزو خانه مردم عادی محسوب می‌شود؛ و بنا به قدمت این خانه و پیدایش طرح‌ها و الگوهای متنوع در این دوره، میتوان از این مورد صرف نظر کرد. الگوی ۲۳ در خانه حمیدزاده رضوی و سیلابی، در چند بخش از خانه مورد استفاده قرار گرفته است. این الگو که در خانه حمیدزاده رضوی (قشر عادی) به صورت چندتایی بلالی اسکویی، آزیتا؛ فرجیان اسفنجانی، افسانه و جمالی، یحیی. (۱۴۰۲). نسبت فرم و هندسه تزیینات آجری جداره‌های حیاط اندرونی خانه‌های نیمه دوم حکومت قاجار در تبریز با وضعیت معیشتی مالکین، جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۵ (۳): ۳۴-۶۱.

به کار رفته، از آنجا که نمای این خانه جزو بدنه شهری محسوب می‌شد، نمای این خانه از اهمیت دو چندانی برخوردار بوده است. به همین جهت از این الگوی فاخر (الگوی ۲۳) که به خانه اغنیا نسبت داده شد؛ در این خانه نیز بهره گرفته شده است.

جدول شماره ۷- الگوهای چندتایی به تفکیک سطح معیشتی مالکین (منبع: نگارندگان)

الگوهای چندتایی (الگوهای اختصاصی) - فراوانی	خانه اغنیا	الگوی ۲۳ خانه ۱		الگوی ۳۱ خانه ۱		الگوی ۳۲ خانه ۲	
		الگوی ۳۸ خانه ۱					
	خانه مردم عادی	الگوی ۱۹ خانه ۱		الگوی ۲۳ خانه ۱		الگوی ۳۹ خانه ۱	

۳-۴- نسبت فرم هندسی آجری با اوضاع معیشتی مردم

نقش و الگوهای هندسی آجری که از لحاظ شکل باهم متفاوت هستند ولی از لحاظ فن و کاربرد یکسان در نظر گرفته شدند؛ الگوهایی که خود به دسته‌هایی از این قبیل قابل تقسیم هستند:

۳-۴-۱- الگوهای مشترک: الگوهایی که مابین دو سطح از قشر مردم مشترک بوده و هیچ ارتباطی با سطح اقتصادی مردم ندارند. این الگوهای مشترک که در هر دو سطح اقتصادی کاربرد داشته غالباً جزو الگوهای تکرارشونده در سطح محسوب می‌شوند، به غیر از الگوهای ۲۳ و ۲۹ و ۳۲ و ۴۰.

جدول شماره ۸- الگوهای مشترک - فراوانی (منبع: نگارندگان)

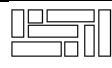
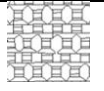

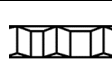

الگوی ۱ خانه ۲۱		الگوی ۲ خانه ۴		الگوی ۳ خانه ۲۱		الگوی ۴ خانه ۹		الگوی ۸ خانه ۹	
الگوی ۱۳ خانه ۱۳		الگوی ۲۳ خانه ۶		الگوی ۲۴ خانه ۵		الگوی ۱۹ خانه ۲		الگوی ۱۸ خانه ۲	
الگوی ۴۰ خانه ۳		الگوی ۲۹ خانه ۷		الگوی ۳۲ خانه ۲					

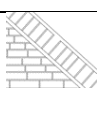

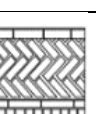

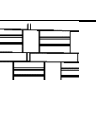
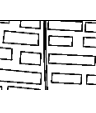
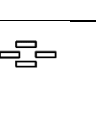
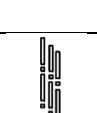
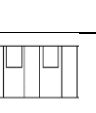
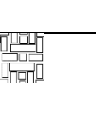
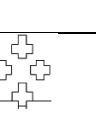
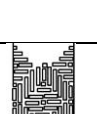
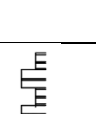
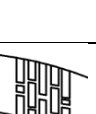

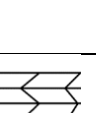

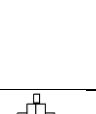

۴-۳-۲- الگوهای اختصاصی: الگوهایی که همانند پلاک و امضای شخصی تنها در یک جنبه به کار رفته که این جنبه نیز به دو بخش قابل تقسیم است: الف) الگوهای اختصاصی یک قشر ب) الگوهای اختصاصی یک بنا. الف) الگوهای اختصاصی یک قشر: الگوهایی که تنها مختص یک قشر بوده و در تزیینات آجری مربوط به قشر دیگر به کار نرفته است؛ استفاده از الگوهای اختصاصی؛ مختص هر دو قشر بوده و حتی از لحاظ تعداد و تنوع الگوهای اختصاصی مربوط به قشر مردم عادی بیشتر از الگوهای اختصاصی مربوطه به قشر مرفه است و در یک کلام می‌توان گفت: ۱- هر قشر بسته به نیاز و علاقه و طبع زیبایی پسند خود الگوهایی را به کار برده است. ۲- هر قشری الگوهای اختصاصی خاص خود را داشته که در جدول ۱۰ به تفکیک آورده شده است.

ب) الگوهای اختصاصی بنا: الگوهایی که مختص یک بنا بوده و هر بنا بسته به شرایط اقتصادی و ذوق و سلیقه مالک، دارای الگوهای مختص به خود است. چنین الگوهایی با اینکه در هر دو قشر متفاوت بوده ولی در هر دو قشر، بین مالکین هر بنا، میل به استفاده از الگوهای مختص بنای خود وجود دارد. که در جدول ۱۰ به تفکیک سطح اقتصادی آورده شده است.

با بررسی جمیع داده‌ها و تعداد خانه‌هایی که این الگوهای اختصاصی به کار رفته می‌توان گفت: الگوهای ۱۴ و ۱۷ تنها مختص خانه‌های مردم عادی (الگوی ۱۴ مشترک بین خانه‌های علوی، حسین‌زاده و الگوی ۱۷ مشترک بین خانه‌های علوی، شربت اوغلی، کوچه مشکیان) بوده که این الگوها جزو دسته‌بندی گروه‌هایی بوده که در سطح تکرار شده است. الگوی ۲۹ مختص خانه‌های اغنیا از قبیل خانه‌های قدکی، سرخه‌ای، نیکدل و امیرکبیر بوده که جزو دسته‌ی گسترش یافته محسوب می‌شود، که در بخش نسبت فرم اجرا نیز این نتیجه حاصل شده بود.

جدول شماره ۹- الگوهای اختصاصی یک قشر (منبع: نگارندگان)

	الگوی ۲۲ خانه ۱		الگوی ۴۳ تا ۲		الگوی ۲۸ خانه ۱		الگوی ۳۰ خانه ۲
	الگوی ۳۱ خانه ۱		الگوی ۵۸ خانه ۱		الگوی ۳۳ خانه ۱		الگوی ۳۴ خانه ۱
	الگوی ۳۵ خانه ۱ خانه اغنیا		الگوی ۳۶ خانه ۲		الگوی ۳۷ خانه ۱		الگوی ۳۸ خانه ۱
	الگوی ۴۱ خانه ۱		الگوی ۴۲ خانه ۱		الگوی ۴۵ خانه ۱		الگوی ۴۴ خانه ۱
	الگوی ۵۱ خانه ۱		الگوی ۵۲ خانه ۱		الگوی ۵۳ خانه ۱		الگوی ۵۴ خانه ۱

	الگوی ۶۳ خانه ۱		الگوی ۵۷ خانه ۱		الگوی ۵۶ خانه ۱		الگوی ۵۵ خانه ۱	الگوهای اختصاصی یک قشر - فراوانی	
	الگوی ۶۲ خانه ۱		الگوی ۶۱ خانه ۱		الگوی ۶۰ خانه ۱		الگوی ۵۹ خانه ۱		
	الگوی ۴۶ خانه ۱		الگوی ۷ خانه ۱		الگوی ۱۲ خانه ۱		الگوی ۵ خانه ۱		
	الگوی ۱۴ خانه ۳		الگوی ۲۷ خانه ۱		الگوی ۱۱ خانه ۱		الگوی ۱۰ خانه ۱		
	الگوی ۱۸ خانه ۱		الگوی ۱۷ خانه ۳		الگوی ۱۶ خانه ۱		الگوی ۱۵ خانه ۱		
	الگوی ۲۵ خانه ۱		الگوی ۲۱ خانه ۱		الگوی ۲۰ خانه ۱		الگوی ۹ خانه ۲		
	الگوی ۴۹ خانه ۱		الگوی ۵۰ خانه ۱		الگوی ۳۹ خانه ۱		الگوی ۲۶ خانه ۱		خانه مردم عادی
					الگوی ۴۸ خانه ۱		الگوی ۴۷ خانه ۱		

۵- بحث و نتیجه‌گیری

مقصود از بررسی ۳۲ نمونه خانه‌های قاجاری تبریز؛ دستیابی به تاثیر اقتصاد بر تزیینات آجری این خانه‌ها بوده‌است؛ آنچه حائز اهمیت است، انواع مختلف ترکیب و تلفیق آجرها باهم بوده که منجر به خلق الگوهای متعددی گردیده‌است. در مجموع با بررسی کلیه نقوش و الگوها (۶۳ الگو) موارد و نتایج زیر حاصل گشته‌است:

- * الگوهایی که از بررسی جامعه آماری قابل تقسیم بودند؛ الگوهایی که: ۱- ما بین دو سطح از قشر مردم مشترک بوده‌است. ۲- هر بنایی الگوی مختص به خود را داشته‌است. ۳- هر قشری الگوی مختص به خود را دارا بوده‌است.
- * تعداد الگوهای تکرارشونده در خانه‌های مربوط به مردم عادی بیشتر از تعداد الگوهای به‌کار رفته در خانه‌های قشر مرفه است.
- * الگوی لوزی گسترش‌یافته تنها مختص قشر مرفه بوده (به استثنای خانه بلورچان) است.
- * الگوهایی که به صورت تکی در نمونه‌های موردی به‌کار رفته مختص خانه‌های اغنیا است. به استثنای خانه‌های صحتی و نقشینه، که جزو خانه مردم عادی محسوب می‌شود؛ از آنجا که قدمت خانه صحتی مربوط به اواخر قاجار و اوایل پهلوی است این مورد قابل توجیه است و بخشی از تزیینات آجری این خانه را می‌توان به دوره پهلوی نسبت داد.
- * الگوهای تکی و چندتایی از پیچیدگی‌های بی‌نظیری برخوردار هستند که بیانگر فاخر بودن این الگوهاست.

* برخی از الگوهایی که ما بین دو سطح از قشر مردم مشترک بوده؛ جزو الگوهایی هستند که در سطح تکرار شده و هیچ ارتباطی با سطح اقتصادی مردم ندارند.

* الگوهای اختصاصی؛ مختص هر دو قشر بوده و از لحاظ تعداد و تنوع الگوهای اختصاصی مربوط به قشر مردم عادی بیشتر از الگوهای اختصاصی مربوطه به قشر مرفه است.

جدول شماره ۱۰- جمع بندی یافته‌ها (منبع: نگارندگان)

تکرار یک الگو راحت‌تر از تلفیق با الگوی دیگر؛ بیشتر در خانه‌های مربوط به مردم عادی استفاده شده است.	الگوهای تکرار شونده	الگوهای مشترک	فرم اجرایی	الگوهای آجری
شیوه اجرایی سخت‌تر؛ نیازمند محاسبات و فرد کارکشته. مختص قشر مرفه؛ استفاده در خانه‌های: قدکی، سرخه‌ای، نیکدل، امیرکبیر، گنجه‌ای‌زاده، بهنام، بلورچیان	الگوهای گسترش یافته	الگوهای اختصاصی		
مختص خانه‌های قشر مرفه به استثنا خانه صحتی (بخشی تزئینات مربوط به دوره پهلوی) و نقشینه (به صورت قاب‌بندی شده)	الگوهای واحد			
مختص خانه‌های قشر مرفه به استثنا خانه صحتی و حمیدزاده رضوی (بخشی از تزئینات مربوط به دوره پهلوی و اهمیت بدنه نمای خانه حمیدزاده)	الگوهای چندتایی			
فارغ از سطح اقتصادی و جنبه مادی؛ مشترک مابین هر دو قشر	-	الگوهای مشترک	فرم هندسی	
مختص هر دو قشر؛ با این تفاوت که تعداد الگوهای اختصاصی مربوطه به مردم عادی بیشتر از الگوهای مربوطه به قشر مرفه است.	اختصاصی یک قشر	الگوهای اختصاصی		
در هر دو قشر متفاوت بوده ولی در هر دو قشر، بین مالکین هر بنا، میل به استفاده از الگوهای مختص بنای خود وجود دارد	اختصاصی یک بنا			

در کل می‌توان گفت: هر قشر بسته به شرایط اقتصادی خود، ذوق و سلیقه مالک، نیاز و طبع زیبایی‌پسند خود، الگوهایی را به کار گرفته‌است. الگوهایی که از طریق تکرار در سطح توزیع می‌یابند، در هر دو قشر کاربرد داشته اما بیشتر در خانه‌های مربوط به قشر عادی دیده شده‌است. الگوهایی که تنها مختص ثروتمندان بوده؛ الگوهایی بوده که شیوه‌ی اجرایی به مراتب سخت‌تری داشتند؛ چنین الگوهایی تنها به صورت تکی یا چندتایی به کار گرفته شده و مالکان افراطی در استفاده از این الگوها نداشتند. تنها الگوی لوزی گسترش یافته که در خانه‌های قدکی، سرخه‌ای، نیکدل، امیرکبیر، گنجه‌ای‌زاده، بهنام، بلورچیان به کار گرفته شده به دقت و ظرافت هندسی بیشتری نیازمند بوده بر همین اساس تنها در خانه‌های مربوطه به قشر مرفه استفاده شده است، به استثنا خانه بلورچیان. در مجموع اصول سادگی در عین تنوع، کاربردی بودن و توجه به زیبایی بصری همچنین قناعت پیشگی در تزئینات آجری خانه‌ها، راهنمایی برای معماران معاصر در بازنگری مجدد استفاده از مصالح و شیوه‌های مدرن تزئینات در معماری امروز و می‌دارد. چرا که بسیاری از ارزش‌های پایدار در معماری ایران، با گذشت زمان به فراموشی سپرده شده‌است، باز زنده‌سازی این مفاهیم، می‌تواند گامی در جهت اصلاح ساختارهای فعلی باشد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر فرم‌های رضایت نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تامین شد.

مشارکت نویسندگان

کلیه مراحل این پژوهش به صورت مشترک توسط آزیتا بلالی اسکویی، استاد دانشگاه هنر اسلامی تبریز، افسانه فرجیان اسفنجانی، دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه هنر اسلامی تبریز و همچنین یحیی جمالی، دانشجوی دکتری دانشگاه هنر اصفهان انجام شده است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- احمدی، معصومه؛ کاظمی، عباس و ریاضی، ابوالحسن. (۱۴۰۱). پیامدهای ساخت مال‌ها و مراکز خرید در تهران، جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۲۴(۲)، ۱۹۹-۱۷۴.
- اسلامی، علی. (۱۳۹۸). طراحی باغ آجر تبریز با الهام از هنر آجرکاری جداره‌های تاریخی دوره پهلوی اول تبریز، رساله کارشناسی ارشد معماری، تبریز: موسسه آموزش عالی سراج.
- اسمعیلی سنگری، حسین و عمرانی، بهروز. (۱۳۹۳). تاریخ و معماری خانه‌های تبریز قدیم، تبریز: نشر فروزش.
- انصاری، مجتبی. (۱۳۸۱). تزیین در معماری و هنر ایران (دوره اسلامی با تاکید برمساجد)، مدرس هنر، ۱(۱): ۴۷-۵۹.
- بلالی اسکویی، آزیتا و حجازی، تینا. (۱۳۹۸). بررسی تزئینات تالارهای خانه‌های قاجاری شهر تبریز، پژوهش در هنر و علوم انسانی، ۵۸(۸): ۵۱-۵۸.
- پوپ، آرتور ایهام. (۱۳۸۸). معماری ایرانی، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: نشر اختران.
- پوپ، آرتور ایهام. (۱۳۷۳). معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: میراث فرهنگی.
- حاتم، غلامعلی. (۱۳۷۹). معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- حائری مازندرانی، محمدرضا. (۱۳۸۸). خانه، فرهنگ، طبیعت، تهران: انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- خلیلی‌پور، اکرم و طاووسی، محمود. (۱۳۹۱). بررسی تزیینات وابسته به معماری در عمارت عالی قاپو، نقش مایه، ۱۳(۱): ۲۰-۲۹.
- ذوالفقارزاده، حسن و حساری، پدram. (۱۳۹۳). نظریه بوم‌شناسانه به معماری زیستگاه‌ها، فصلنامه مسکن و محیط روستا، ۱(۱۴۵): ۲۹-۴۴.
- رنه دالمانی، هانری. (۱۳۷۸). از خراسان تا بختیاری، جلد دوم، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: فرهنگ نشر نو.
- زرگرزاده دزفولی، مجتبی؛ لاری بقال، سیدکیانوش؛ سالاری‌نسب، نجمه و بابایی‌مراد، مهناز. (۱۳۹۴). خوون چینی، تکامل و تناسب ابعاد آجر در نماسازی‌های آثار معماری دزفول، فصلنامه مطالعات معماری ایران، ۱(۹): ۴۷-۶۵.
- زمانی، الهام؛ حسینی، سید بهشید و ذبیحی، حسین. (۱۴۰۰). اقتصاد و معماری: تاثیر اوضاع اقتصادی ایران دوره قاجار بر الگوهای معماری و شهرسازی، فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ۱(۴۲): ۱۸۸-۲۰۲.
- زمرشیدی، حسین و صادقی حبیب‌آباد، علی. (۱۳۹۷). آجر و هنر آجر کاری از دوران باستان تا امروز، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۹(۳۳): ۱۷-۵.
- شمیم، علی اصغر. (۱۳۷۹). ایران در دوره سلطنت قاجار قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم. تهران: زریاب.
- قوچانی، عبدالله. (۱۳۶۴). خط کوفی معقلی در مساجد باستانی اصفهان، تهران: بنیاد اندیشه اسلامی.
- کفشچیان مقدم، اصغر؛ منصوری، امیر و شمسی‌زاده ملکی، روح‌الله. (۱۳۹۹). بررسی تزیینات معماری سنتی ایران از منظر دیوارنگاری. هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۱۸(۳): ۵۷-۶۴.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۶). تزیینات وابسته به معماری ایران دوره اسلامی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کیانی، مصطفی. (۱۳۹۲). جایگاه هنر آجرکاری تزئینی در معماری دوره پهلوی اول، هنرهای زیبا معماری و شهرسازی، ۱۸(۱): ۱۵-۲۸.
- ماهرالنقش، محمود. (۱۳۸۱). میراث آجرکاری ایران، تهران: سروش.

- محبی گرمی، هومن؛ فرمهینی فراهانی، رضا و غیائی، محمدمهدی. (۱۴۰۰). تبیین نشانه‌شناسی و راهکارهای نظریه معناشناسی فردیناند دوسوسور در خانه‌های تاریخی دوره قاجار در شهرهای اردبیل، تبریز و ارومیه، *فصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، ۱(۱۴): ۴۰۶-۴۱۶.
- محمدی، رضا و رجبی، محمدعلی. (۱۳۸۹). بررسی کتیبه‌های سردر ورودی منازل تهران از دوره قاجار تاکنون، *نگره*، ۵(۱۵): ۱۹-۲۷.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۸). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی تزئینات معماری*، تهران: سمت.
- میسمی، فاطمه؛ قاسمی‌سیجانی، مریم؛ افشاری، محسن؛ میرمجربیان، فرزاد و نورائی، مرتضی. (۱۳۹۹). بازخوانی شاخصه‌های منزلت اجتماعی مالکان در خانه‌های قاجاری (نمونه موردی: اصفهان - محله حکیم)، *پژوهشنامه تاریخ های محلی ایران*، ۹(۲): ۱۷۷-۱۹۶.
- وزارت میراث فرهنگی و صنایع دستی. (۱۳۵۴). سند ثبتی خانه مشروطه، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۷۵). سند ثبتی خانه امیرنظام گروسی، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۷۶). سند ثبتی خانه سلماسی، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۷۶). سند ثبتی خانه قدکی، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۷۷). سند ثبتی خانه حریری، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۷۸). سند ثبتی خانه صحتی، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۷۸). سند ثبتی خانه حیدرزاده، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۷۹). سند ثبتی خانه شربت اوغلی، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۷۹). سند ثبتی خانه سرخه‌ای، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۱). سند ثبتی خانه رحیمی، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۱). سند ثبتی خانه علوی، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۲). سند ثبتی خانه حسین‌زاده یاشار، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۲). سند ثبتی خانه نیکدل، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۲). سند ثبتی خانه صلح‌جو، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۲). سند ثبتی خانه سیلاب، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۲). سند ثبتی خانه حاج شیخ، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۲). سند ثبتی خانه مسیو، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۳). سند ثبتی خانه امیرکبیر، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۳). سند ثبتی خانه حمیدزاده‌رضوی، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۳). سند ثبتی خانه کوچه‌مشکیان، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۳). سند ثبتی خانه نعمت‌زاده، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۸۴). سند ثبتی خانه شربت‌زاده، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- _____ (۱۳۹۳). سند ثبتی خانه سرکاراتی، تبریز: سازمان میراث فرهنگی آذربایجان شرقی.
- یوسفی، رسول؛ زارع‌خلیلی، فتح‌الله؛ مقنی‌پور، مجیدرضا و غروی منجیلی، فریبا. (۱۴۰۱). تاثیر طبقه و سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی بر سلايق هنری (مورد مطالعه: شهر شیراز، سال ۱۳۹۸)، *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۴(۱)، ۱۴۶-۱۲۷.